

ПІДГОТОВКА ВЧИТЕЛЯ ПОЧАТКОВИХ КЛАСІВ ДО ОПАНУВАННЯ УЧНЯМИ З ОСОБЛИВИМИ ОСВІТНИМИ ПОТРЕБАМИ ЗНАННЯМИ ПРО СИНТАКСИС

Наталія Пахомова,

доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри спеціальної освіти і соціальної роботи Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка

Лариса Дрозд,

старший викладач кафедри спеціальної освіти і соціальної роботи Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка

Валентина Падун,

асистент кафедри спеціальної освіти і соціальної роботи Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка

У статті представлено аналіз теоретико-методичних підходів щодо формування в учнів початкових класів знань про синтаксис. Схарактеризовано принципи і методи опанування знаннями про синтаксис. Представлена класифікація мовленнєвих помилок, яка повинна враховуватися при навчанні учнів із порушеннями мовлення. Визначена важливість проведення діагностики стану сформованості початкових знань про мову з метою організації ефективного навчання.

Ключові слова: учні з особливими освітніми потребами, морфологія, синтаксис, вчитель початкових класів, мовна особистість.

The article presents an analysis of theoretical and methodological approaches to the formation of knowledge of syntax in primary school students.

It is emphasized that the socialization of inclusive institutions in the general educational environment has a huge speech, social and activity potential for students with severe speech disorders. The principles and methods of mastering the knowledge of syntax are characterized. The article presents a classification of speech errors,

which should be taken into account when teaching students with speech disorders.

The importance of diagnosing the state of formation of initial knowledge about the language in order to organize effective learning is determined.

It is noted that for the professional competence of primary school teachers at the beginning of the organization of education of children with special educational needs is important: knowledge about the state of psychophysical and speech development of the student; obtaining the results of diagnostics of the state of formation of knowledge about language and speech; knowledge of the nature of errors in oral and written speech of the student.

Keywords: students with special educational needs, morphology, syntax, primary school teacher, language personality.

PRIMARY GRADES TEACHER PREPARATION FOR STUDENTS WITH SPECIAL EDUCATIONAL NEEDS TO ACQUIRE KNOWLEDGE OF SYNTAX

Nataliya Pakhomova, Larysa Drozd, Valentyna Padun

Однією з основних завдань корекційного навчання дітей молодшого шкільного віку з тяжкими порушеннями мовлення є своєчасне оволодіння правильним мовленням, яке має першочергове значення для формування повноцінної особистості дитини, успішного навчання її в школі та подальшої успішної соціальної інтеграції. У зв'язку зі запровадженням інклюзивної освіти, як сучасної моделі здобуття якісної освіти дітьми з особливими освітніми потребами, актуальності набуває оволодіння вчителями початкових класів методичної компетентністю щодо навчання таких учнів рідної мови і мовленню.

Синтаксис є такою складовою мовної системи, яка дає змогу досить чітко передати складну взаємодію між об'єктами довкілля у формі, максимально зрозумілій для людини й передбачає розуміння дитиною смислових зв'язків між словами у реченні. Володіння засобами синтаксису формує мовну особистість, розвиває інтелектуальні, духовні, естетичні якості. На думку К. Плиско, синтаксичний рівень є основою для вивчення функціональної значущості мовних одиниць усіх інших рівнів, вивчення синтаксису створює умови для засвоєння норм

літературної мови, розвитку логічного мислення й мовлення учнів, формування пунктуаційної грамотності та навичок виразного читання. Саме синтаксис допомагає зрозуміти комунікативну функцію мови й шляхи її здійснення [8].

Теоретичні засади навчання синтаксису широко представлені вітчизняними та зарубіжними вченими (О. Біляєв, В. Горяний, Н. Іваницька, К. Плиско, Р. Христіанінова та ін.). Представлений досвід методистів і вчителів щодо особливостей використання традиційних та інноваційних методів і прийомів вивчення синтаксису в профільних школах (С. Караман, О. Горошкіна та ін.).

У працях українських учених-методистів розроблена методика вивчення синтаксису в діяльнісному аспекті (В. Мельничайко, М. Пентилюк, К. Плиско, Г. Шелехова та ін.) [4; 7; 8; 12], функціонально-стилістичний принцип упроваджено в навчальний процес вивчення матеріалу з синтаксису (П. Кордун, О. Кулик, С. Омельчук, М. Пентилюк, К. Плиско та ін.) [3; 4; 5; 7; 8; 9], розроблена система вправ із розвитку мовлення учнів у процесі вивчення синтаксису (В. Мельничайко, С. Омельчук, К. Плиско та ін.) [4; 5; 8]. Науково-методичні праці українських дослідників спрямовують роботу вчителя на комунікативно-діялісну основу і висувають на перший план діялісний аспект мови й інтеграцію різноманітних дій, пов'язаних із процесом спілкування.

Менше уваги приділено комунікативно спрямованому вивченню синтаксису в практиці навчання учнів початкових класів з важкими порушеннями мовлення. Окремі питання теорії й практики формування комунікативних умінь і навичок в учнів із ТПМ знайшли відображення в працях Л. Бартенєвої, О. Ревуцької, Є. Соботович, В. Тарасун, В. Тищенко, Л. Трофименко, Т. Філічевої, Т. Фотекової, Н. Чередніченко, Г. Чиркіної, М. Шеремет та ін.

Ураховуючи сучасні дослідження синтаксису, в основі якого лежить вивчення функціонування одиниць різних структурних рівнів, та лінгводидактики, що переорієнтовує навчання з традиційного засвоєння і запам'ятовування теоретичних знань на процес їх функціонування, вважаємо, що вивчення синтаксису на засадах комунікативно-діялісного підходу є актуальним і перспективним напрямком, а тому потребує впровадження в практику опанування знаннями про синтаксис в учнів початкових

класів з тяжкими порушеннями мовлення на уроках української мови в умовах інклюзивного класу.

З метою свідомого опанування учнями із ТПМ синтаксичної будови мови як засобу спілкування необхідно враховувати закономірності функціонування синтаксичних конструкцій, особливості їх пристосування до мовленнєвої ситуації й комунікативної мети та володіти правилами мовленнєвої поведінки в різних умовах спілкування.

Розвиток морфологічних і синтаксичних систем мови у дитини відбувається в тісній взаємодії. З'являються нові форми слова, які сприяють ускладненню структури речення, і навпаки, ускладнення структури речення сприяє появі і закріплює нові граматичні форми слів.

Слід зазначити, що в роботах О. Гвоздева з урахуванням тісної взаємодії морфологічної та синтаксичної системи мови виділяються наступні періоди формування граматичної будови мовлення.

I – період речень, що складаються з аморфних слів-коренів. Цей період включає два етапи: перший етап однослівного речення; другий етап речень з декількох слів-коренів.

У цьому періоді дитина використовує лише окремі слова в ролі речення, в мовленні дитини невелика кількість слів. Основну частину слів складають іменники, що позначають назви осіб, предметів, звуконаслідування. Також у цьому періоді в мовленні дитини з'являється фраза. Однак граматичний зв'язок між словами відсутній, дитина вловлює лише загальний зміст, формально-знакові засоби мови не диференціюються. Дитина ще не може вирішити задачу вибору потрібної граматичної форми і вживає однакову форму в різних словосполученнях. Перші слова, які вживає дитина, не мають визначеної граматичної форми. Це аморфні слова-корені.

II – період засвоєння граматичної структури речення. Цей період складається з трьох етапів:

Перший етап формування нових форм слів;

Другий етап використання флексійної системи мови для вираження синтаксичних зв'язків слів;

Третій етап засвоєння службових слів для вираження синтаксичних відносин.

У цьому періоді дитина починає використовувати в мовленні різних форм одного і того ж слова. У мовленні з'являються

прикметники, дієслова. Починають позначатися перші граматичні відносини між словами: узгодження іменників у називному відмінку однини з дієсловом. Однак в мовленні дитини є велика кількість аграматизмів. Відзначається розширення структури речень. На другому етапі даного періоду відбувається використання системи флексій для вираження зв'язків слів. Однак зустрічаються заміни одних флексій іншими, заміни прийменників, змішання закінчень.

Також в цьому періоді відбувається ускладнення структури речення, з'являються складні речення, спочатку безсполучникові, потім складносурядні з союзами. Спочатку дитина правильно вживає прості прийменники та багато сполучників, але при вживанні більш складних прийменників (через, з-під) спостерігаються аграматизми. Таким чином, засвоюються багато граматичних форм.

III – період подальшого засвоєння морфологічної системи.

У цей період дитина систематизує граматичні форми за типами відміни і відмінювання, засвоює багато поодиноких форм, винятків. У цей період значно скорочується вільне використання морфологічних елементів (словотворчість), так як дитина опановує не тільки загальними правилами граматики, а й більш приватними правилами, що накладаються на використання загальних правил. У мовленні дітей ще зустрічаються випадки неправильного вживання наголосів, тенденції уніфікації основи слів, чергування в основах дієслова.

Зі знання є важливими для вчителя початкових класів. Слід враховувати, що для успішного оволодіння мовленням, його синтаксичною будовою в процесі навчання важливо, щоб дитина до початку шкільного навчання вміла використовувати у зв'язному мовленні всі граматичні форми рідної мови. За даними професора О. Гвоздева, дитина з нормальним розвитком мовлення в 6 років користується простим, складнопідрядним і складносурядним реченнями, утрудняючись іноді в побудові підрядних речень із союзним словом який; нею засвоєні всі граматичні форми рідної мови, дитина володіє практично всіма типами відмінювання іменників, нею засвоєно узгодження прикметника та іменника у всіх непрямих відмінках. Прийменники дитина використовує в різних значеннях. У шість років дитина використовує дієслівні форми, але порушує чергування в основах дієслів при створенні нових форм [1]. Учені зазначають, що більшість першокласників не

вміють будувати речення, не володіють монологічним мовленням, в мовленні допускають помилки, що пов'язані з нерозрізненнями значення слів, з неправильною їх вимовою.

У лінгвістиці і лінгводидактиці існує досить різноманітні класифікації мовленнєвих помилок (В. Бадер, С. Цейтлін, П. Черемисін, Л. Щерба та ін.). У ці класифікації покладено різні критерії в характеристику порушення мовлення: мовленнєві одиниці, функціонування мовних засобів, культура мовлення, стилістичний аспект мовних явищ, вік дитини тощо. Спільним критерієм групування для більшості класифікацій помилок є – співвідносність із відповідним рівнем мовної системи. Згідно з цим розрізняють лексичні, морфологічні, синтаксичні та інші помилки. Мовленнєві помилки залежно від того, які саме мовні норми порушуються, також розподіляються на категорії. Визначають помилки: а) у побудові слова – невиправдане словотворення або видозміна слів нормативної мови; б) морфологічні, що пов'язані із ненормативним утворенням форм слів і складних речень; в) синтаксичні – неправильна побудова словосполучень, простих та складних речень; г) лексичні, що пов'язані з використанням слів у ненормативних значеннях, порушення лексичного поєднання, повтори, тавтологія; д) фразеологічні – пов'язані із використанням фразеологізмів, що не відповідають нормі; е) стилістичні – визначені у порушенні єдності стилю [10, с. 49;].

На сучасному етапі в аспекті навчання української мови залишається малодослідженим синтаксично-стилістичні помилки, вивчення яких присвячено дослідження вчених-методистів К. Крутій, М. Лаврик, Н. Лопатинської, Н. Маковецької, В. Ядешко та ін. Нажаль не існує науково обґрунтованої та експериментально перевіреної ефективної системи методів попередження та усунення синтаксично-стилістичних помилок; практично не виявлені рівні сформованості знань із синтаксису, яким володіють молодші школярі; відсутні класифікація синтаксично-стилістичних помилок в мовленні учнів без порушень мовлення і з важкими порушеннями, та рекомендації щодо запобігання їм та усунення.

У зв'язку з цим, виникає необхідність у формуванні методичної компетентності вчителя початкових класів щодо знань про найхарактерніші синтаксично-стилістичних помилок з метою їх попередження та усунення в учнів під час навчання.

За результатами спеціальних досліджень встановлено, що найхарактернішим для дітей із загальним недорозвитком мовлення

є недостатнє вміння підмічати і узагальнювати явища мови, її звукові й морфологічні особливості, форми словозміни, способи словотвору та синтаксичні конструкції. Прогалини фонетико-фонематичної та лексико-граматичної сторін мовлення часто стають серйозною перешкодою не тільки в оволодінні синтаксисом, а й у засвоєнні програмового матеріалу з інших предметів мовного циклу. У таких дітей спотворене розуміння маловідомих слів і текстів природничого, географічного, математичного та літературного змісту [11].

Реформування сучасної системи спеціальної освіти характеризується впровадженнями інклюзивного навчання, як такого, що відповідає пріоритетним напрямам інноваційного розвитку всіх ланок освіти шляхом стирання меж між «масовою» і спеціальною освітою, поширенням інклюзивної практики [2; 6]. Більшість вітчизняних вчених В. Бондар, А. Колупаєва, В. Синьов, В. Тищенко, М. Шеремет та ін. наголошують на тому, що для України це передбачає збереження мережі існуючих спеціальних закладів з наданням їм нових функцій та створення принципово нових освітніх закладів різних типів, які надаватимуть якісну освіту дітям з обмеженим психофізичними можливостями [2; 6].

Підкреслюючи значущість навчання в інклюзивних умовах, стає очевидним, що соціалізація в загальноосвітнє середовище інклюзивних закладів має величезний мовленнєвий, соціальний і діяльнісний потенціал для школярів зі тяжкими порушеннями мовлення.

Таким чином, слід пам'ятати, що важливим аспектам на початкових етапах навчання є проведення діагностики стану сформованості знань про синтаксис учнів початкових класів із порушеннями мовлення. Мета діагностики – це своєчасне виявлення, оцінювання та аналіз процесу оволодіння знаннями про синтаксичну структуру мови. Слід розглядати діагностування, як:

- обов'язковий процес у мовленнєвому розвитку (синтаксична ланка) учнів із порушенням мовлення;
- засіб здійснення особистісно-орієнтованого й індивідуального підходів у формуванні знань про синтаксис в учнів початкових класів із порушеннями мовлення;
- основу вироблення педагогами й батьками особистісних установок у створенні умов і власного інструментарію для конструктивного індивідуального процесу формування знань

про синтаксис, мовленнєвого розвитку та самореалізації кожної дитини;

- об'єктивне підтвердження ефективності і результативності оволодіння знаннями про синтаксис учнів початкових класів із порушеннями мовлення в умовах інклюзивного навчання.

Таким чином, для вчителя початкових класів на початку організації навчання важливим є: знання про стан психофізичного і мовленнєвого розвитку учня; отримання результатів діагностики стану сформованості знань про мову і мовлення; знання про характер помилок в усному і писемному мовленні учня.

Перспективність подальшого дослідження вбачаємо в розробці методики діагностики стану сформованості знань про синтаксис в учнів початкових класів із порушеннями мовлення.

Література:

1. Гвоздев А. Н. Вопросы изучения детской речи / АН. Гвоздев. – М. : Изд-во АПН РСФСР, 1961. – 336 с.
2. Колупаєва А. А. Інклюзивна освіта: реалії та перспективи : Монографія / А.А. Колупаєва. – К. : САММІТ-книга, 2008. – 270 с.
3. Кулик О.Д. Стилiстичний аналіз складних синтаксичних конструкцій як засіб удосконалення граматичного ладу мовлення учнів 7 – 9 класів 2005 года: автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.02 / Кулик Олена Дмитрівна; Ін-т педагогіки АПН України. – К., 2005. – 20 с.
4. Мельничайко А. И. Изучение элементов синтаксиса на уроках украинского языка в начальных классах : автор. дис. на здобуття ступеня канд. пед. наук: 13.00.02 / А. И. Мельничайко. Київ, 1978. 21 с.
5. Омельчук С. Навчання морфології української мови на засадах дослідницького підходу: теорія і практика: монографія / Сергій Омельчук. – К. : Генеза, 2014. – 368 с.
6. Основи інклюзивної освіти. Навчально-методичний посібник / [І.О. Білозерська, Л.В. Будяк, З.П. Ленів, Ю.М. Найда, Г.В. Сак, О.М. Таранченко, за заг. ред. док. пед. наук, проф. Колупаєвої А.А.]. – К. : «А.С.К.», 2012. – 308 с.
7. Пентиліук М. І. Основні аспекти навчання рідної мови // Поч. школа. – 1997. – № 4. – С.10 – 12.
8. Плиско К. М. Лінгводидактичні основи організації навчання української мови в загальноосвітній школі : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра пед. наук : спец. 13.00.02 „Теорія і методика навчання (українська мова)” / К. М. Плиско. – К., 1997. – 51 с.
9. Практикум з методики навчання української мови в загальноосвітніх закладах / С. О. Караман, О. В. Караман, О. М. Горошкіна та ін. ; за ред. М. І. Пентиліук. – К. : Ленвіт, 2003. – 302 с.
10. Савінова Н. В. Коригування мовлення дітей старшого дошкільного віку в ігровій діяльності: дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец.

13.00.02 – Теорія і методика навчання (українська мова) / Наталія Володимирівна Савінова – Одеса, 2005. – 247 с.

11. Трофименко Л.І. Інноваційний зміст програми «Корекція мовлення» для підготовчих, 1-4 класів спеціальних загальноосвітніх навчальних закладів для дітей із тяжкими порушеннями мовлення / Л.І. Трофименко // Освіта осіб з особливими потребами: шляхи розбудови: зб. наук. праць. – Вип. 12 / за ред. В.В. Засенка, А.А. Колупаєвої. – К.: ТОВ «Поліграф плюс», 2017. – С. 105-113.
12. Шелехова Г.Т. Уроки розвитку зв'язного мовлення: метод. рек. з рід. мови для 5-7 кл. за новими підруч. / Г.Т. Шелехова – Д. : Пороги, 1994. – 44 с.